

разлозима читање и превод које је усвојио; објашњење правних установа које се само успут помињу; повезивање места у *Институцијама* на којима се говори о истој установи или истом питању; напомене о неким Гајевим грешкама или заблудама у погледу историје неких установа, и многе друге врло корисне напомене и објашњења. Нема сумње да је објављивање ове књиге значајан културни догађај који заслужује да буде видно обележен. Јер, римско право ће још дуго бити предмет интересовања правника и историчара, и то не само као историјски феномен, а, нажалост, све је мање људи који су у могућности да читају оригиналан латински текст.

др Драгомир Стојчевић

Проф. др Радослав Стојановић: СИЛА И МОЋ У МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА, „Радничка штампа”, Београд, 1982, стр. 245

Уводећи читаоца у материју која је предмет разматрања, аутор дефинише питање које чини основу читавог дела: може ли се поседовати моћ, а да се она не употреби као сила у циљу доминације над човеком и друштвом у целини? Одговор на ово питање — како то у друштвеним наукама често бива — није једнозначан, а зато ни једноставан. С једне стране, моћ у најширем значењу је последица човекових настојања да савлада природу и свој живот учини независним од закона који делују у њој; а, с друге, ма о којој врсти моћи је реч, немогуће је занемарити чињеницу да се свака моћ може претворити у доминацију над човеком. Дакле, силом се постижу различити циљеви (друштво се брани од напада, оспорава се или се неком намеће воља, поседују се материјална добра и стичу и чувају богатства), чијим остваривањем се увећава моћ, а тиме се, даље, проширује простор и ствара могућност за примену силе. Зато ову проблематику умногоме усложњава могућност отуђења моћи од друштва, како је историја у безброј примера показала (а Монтескије је то изразио кроз изреку: „Слабост силе је у томе што верује само у силу”).

У првом поглављу обрађује се материја везана за појам моћи као друштвене појаве (посебно у међународним односима) и њен однос према сили, анализирају се елементи друштвене и политичке моћи и износи проблематика мерења моћи субјеката који њом располажу. Истиче се став да изједначавање моћи са силом доводи до тешког одрживог закључка да моћи нема без силе (посебно ако се сила схвата искључиво као физичка сила) и наводи као суптилније оно становиште по којем моћ као сила садржи низ могућности за наметање воље, међу којима је физичка сила само једна од њих, а она се може вршити и тако да друга страна није ни свесна да је жртва насиља. Пример за то је ситуација у којој поседници моћи својом економском, техничком и културном развијеношћу успостављају такав поредак ствари у који се мање моћни укључују само у функцију задовољења интереса моћнијих јединица. Дакле, најкраће речено — чак и по цену вулгарзовања садржине ставова које износи аутор — моћ је основ вертикалне и хоризонталне стратификације друштва, односно неједнакости међу његовим члановима. Тек у условима неједнакости јавља се политички однос у којем се политичким средствима (укључујући и примену силе, као једне од појавних облика моћи) брани или постиже повољнији положај у датом односу неједнакости. Моћ схваћена и примењена као владавина, доминација и експлоатација представља *политичку моћ* (чије је основно — али не и једино — обележје власт, као свако наметање воље путем организоване примене силе која за непокорвање може предузети одговарајуће санкције), док она моћ која представља и резултира стваралаштвом чини *друштвену моћ*. По мишљењу аутора битан услов за постојање друштвене моћи је постојање пропорционалности између стваралаштва и друштве-

них потреба. Будући да се моћ може одредити само у односу на неког другог, у условима друштвене неједнакости субјективно усмеравање друштва прераста у политички процес, који се често отуђује од друштвене моћи, мада, по правилу, политичка моћ налази свој основ у друштвеној моћи.

По мишљењу аутора, у међународним односима могу се запазити процеси сарадње (за њих је релевантна друштвена моћ, јер свака страна остварује своје интересе без штете по интересе друге стране), процеси сукоба (релевантна је политичка моћ, с обзиром на значај силе у овим процесима) и процеси које карактерише индиферентност (као последица одсуства зависности између субјеката међународних односа). Иако се основ политичке моћи најчешће налази у друштвеној моћи, аутор истиче да политичка моћ не мора увек бити у квантитативној сразмери са друштвеном моћи, па се дешава да се мањи народ успешно супротстави агресиви већег, као и да неко друштво располаже великим капацитетом политичке моћи, а да, у односима према мање моћним друштвима не примењује политику силе (ако у датим односима међузависности може остваривати своје интересе само у равноправном односу са мање моћним друштвом, односно државом).

Као елементи од којих зависи друштвена моћ обрађују се територија и становништво, економска снага друштва, друштвено-економски систем и степен интегрисаности друштва; а као елементи политичке моћи војна сила, становништво и територија, економска снага друштва, то јест државе, друштвено-политички систем и идеологија.

У другом поглављу анализира се *улога и значај силе у међународним односима*. Полази се од става да силу као компоненту политичке моћи не треба ни потцењивати ни прецењивати. Тако, с једне стране нуклеарно оружје представља дијалектичку супротност сили као средству у међународним односима, те стога она може бити појава која има битну улогу у процесу нестајања силе из тих односа, а с друге стране, немогуће је искључити ирационалне облике свести, патолошке тежње ка владању које су и до сада водиле монструозним злочинима, масовним уништавањима људи и њихових творевина. Даље, износе се и ставови најзначајнијих заступника реалистичких и психолошких теорија о сили у међународним односима.

Аутор закључује — полазећи од става да у међународним односима долази до примене силе онда када степен и облик међузависности не дозвољава једној страни да уз поштовање интереса друге стране прибави за себе користи неопходне за свој опстанак или развој — да се нестанак силе из међународних односа може очекивати с развојем људског друштва током којег може настати такав облик међузависности у којем сила не би била подобно средство за остварење интереса који произлазе из међузависности. Развојем људског друштва достижу се такве могућности стварања да се, с једне стране, непрекидно повећава могућност користи путем сарадње у међународној подели рада, а, с друге стране, повећава ризик при употреби силе.

Аутор дефинише систем равнотеже снага у међународним односима као стање у којем процес концентрације политичке моћи у једној држави достиже ниво који обезбеђује да се избегне пораз у случају оружаног сукоба. Супротстављајући се релативно бројним ставовима да равнотежа снага има значајну улогу, па чак и да представља једини начин да у односима заснованим на политици силе рат ипак не буде „вечно стање“, наглашава се да је извесно да она не може бити средство за одржавање стабилног међународног мира и наводи два основна аргумента у прилог овог става. Прво, сам појам равнотеже садржи у себи и могућност његовог поремећаја, а ако ти поремећаји воде сукобима, онда су сукоби управо иманентни равнотежи снага. Друго, проблем квантификације, односно процене, а тиме и поребења моћи различитих субјеката готово је нерешив, а његово успешно решавање представља логички камен темељац функционисања целог система о којем је реч. По његовом мишљењу основ успостављања равнотеже као политичког

система лежи у постојању два типа антагонизама у савременом свету: између индустријски развијених и земаља у развоју (који спречава уравнотежене светске привреде) и између индустријски развијених земаља са различитим друштвено-економским системима (који такође има велики значај у стварању уравнотежених међународних економских односа, што показује постојеће економско груписање држава на основу критеријума врсте друштвено-економских система који постоје у њима). Аутор сматра да уместо тежње ка успостављању равнотеже снага, односно сила треба тежити успостављању новог међународног економског поретка у коме би „била могућа економска равнотежа, што би представљало одлучујући допринос уравнотежењу интереса свих држава“, а тиме и елиминацији основних услова који доводе до примене силе у међународним односима.

Задржавајући се у посебном одељку на обради метода и средстава за примену силе, аутор износи најпре општи став у којем се одређује основни критеријум за разиковање силе од других поступака који могу изгледати другачије, а у ствари представљају један од њених облика: ако људи неке акције примају као насиље над собом, онда оне представљају силу, без обзира на евентуалну прогресивност процеса које те радње изазивају. Све методе и средства за примену силе аутор дели на две групе: економске и политичке. У прву наведену групу убрјаја поступке као што су ограничења спољнотрговинске размене предузета с политичким циљевима (царине, квантитативна и квалитативна ограничења, ембарго, бојкот, блокада), економске мере које се предузимају с циљем добијања савезника (давање повољних кредита, продаја оружја, трговинске олакшице), економска помоћ и довођење у положај технолошке зависности. У другу политичких средстава и метода за примену силе, аутор убрјаја непрјатељску пропаганду (која има за циљ да оправда употребу силе у конкретном случају, а и сама може представљати насиље над психама људи), идеолошке притиске, психолошки рат (карактернише га примена психолошке принуде, а нарочито је добио у значају са повећањем ризика при употреби оружаних средстава), тероризам, интересне сфере, интервенције и најзад вођење рата као оружаног сукоба ширих размера.

У трећем, последњем поглављу овог дела аутор детаљно разматра питање *односа савремених друштвених система и политике силе*. Најпре, разматрајући везе које постоје између савременог империјализма и политике силе, наглашава да савремени методи експлоатације не захтевају територијално запоседање колонија, јер се тиме не би ништа променило у економским односима (велике економске разлике између развијених и неразвијених земаља не могу се превазићи силом). У савременим међународним односима сила се често примењује у измењеном виду, мање је директна, често је скривена, али то све не умањује њену деструктивну улогу. Шта више, чињеница да физичка сила често није подобна за остварење империјалистичких интереса указује на процес еволуције којим се врши редукција средстава силе од њеног крајњег вида ка „блажим“ средствима, којима се постижу исти ефекти у поробљавању народа.

Аутор посебну пажњу посвећује односу између социјалистичких друштвених система и политике силе, истичући присутност догматизовања става класика марксизма да је социјализму својствена сарадња у међународним односима, а да су му страни сукоби и рат, као и облици процеса чија је суштина експлоататорски однос. Ова догматизација је евидентна како на Западу — где се тврди да је марксистичка теорија погрешна, јер је овај став у супротности са делом постојеће праксе — тако и на Истоку — где се овај став користи као доказ сопствене мирољубивости. Међутим, у пракси је покушај да се деловање економских закона политичким усмеравањем прилагоди природи социјалистичких односа увео, нажалост, односе засноване на политичкој моћи. Систем међународних економских односа који је подређен политичком усмеравању створио је могућности преливања вредности из једне социјалистичке земље у другу, што је рађало отпоре које је у највећем броју случајева пружала радничка класа и сељаштво. То, пак, инплицира да је ре: о

отпору експлоатацији од стране водеће земље лагера или од странс до-маће бирократско-владајуће структуре власти, као ситема увезеног из СССР-а.

Дакле, политичко регулисање економских односа у међузависности претвара се у политичко наметање, које по дефиницији представља политику силе, која се током времена испољава путем врло класичних средстава политичког и економског притиска, све до употребе оружаних снага ради наметања хегемоније у датом кругу држава. Аутор закључује да оваква пракса ипак не може изменити чињеницу да социјализам не може у себи садржати исте противречности које постоје у капитализму и које су доводиле до сукоба у међународним односима, али да је у процесу развоја услова и средстава за материјалну производњу у социјалистичким земљама могућа појава нових противречности које могу утицати на односе између тих земаља и на настанак озбиљних девијација у њиховом унутрашњем развоју. А такво друштво не може бити ослобођено експлоатације нити унутар друштва, нити у међународним односима. Такође, успостављању хијерархијских односа и односа субординације између социјалистичких земаља по основу капацитета политичке моћи којом свака од њих располаже доприносе још две значајне чињенице: прво, социјализам се почео развијати у земљама чији је степен развоја различит, што може бити основа за њихов неједнак положај у међусобним односима и услов за појаву политичке као регулатора тих односа; и друго, у међународним односима присутна је и могућност сукоба с империјалистичким силама, а да за то и нема унутрашњих разлога.

Одбацујући како тезе о „праву“ на „извоз“ одређеног „модела“ или социјализма уопште тако и учења Кауцког и Бернштајна о тим питањима, аутор наглашава да се борба за социјализам мора водити снагом сазнања о објективној улози одређених друштвених снага у кретању друштвених процеса и, према томе сазнању, организованим покретом свих снага које носе обележје класе која је носилац социјалистичког преображаја.

Најзад, аутор истиче да политика несврставања делује против политике силе у два основна правца: прво, против деловања законитости система равнотеже снага (опредељујући се увек против оне снаге која у конкретној ситуацији примењује силу) и, друго, у правцу јачања система колективне безбедности ОУН. Међутим, у савременом свету политика силе је присутна и у односима између несврстаних земаља, а сви чиниоци који би се могли довести у везу са оваквим појавама могу се поделити у две основне групе: они чиниоци који произлазе из историјских и савремених односа несврстаних земаља (интереси из међузависности која постоји међу њима, етничка и гранична питања) и чиниоци који делују из спољне средине (равнотежа снага, идеолошки, политички и други притисци страних сила итд.).

У оквиру закључних разматрања овог дела обрађује се проблематика претпоставки о *нестајању силе из међународних односа*. Наиме, истиче се да је с појавом нуклеарног оружја способност разарања нарастала до способности самоуништења људског рода или до таквих разарања да оружана сила губи свој смисао као средство за остваривање интереса у међународним односима. То је већ сада довело до редукције силе на средства мање груба од оружане силе, што не значи и мање опасна за слободу човека и друштва.

У овом сумарном приказу бројних врло интересантних ставова које аутор износи, чини се да посебну пажњу заслужује теза да ће неједнакост постепено нестајати све већим осамостаљивањем човека од природе, односно ослобођењем друштва од зависности и везаности за територију коју поседује. Међутим, аутор наглашава да, иако ће превазилажење политичке територијализације људских друштava (при чему је овај објективни процес немогуће замислити без учешћа свесног деловања људи и њиховог удруживања ради тога, па и употребе силе) укинути сукобе које је она изазвала, тиме се, разумљиво, не може отклонити и опасност појаве нових извора сукобљавања међу људима и друштвима, о чијим физиономијама је данас још прерано говорити.

На крају, треба истаћи да овај рад др Радослава Стојановића, професора Правног факултета у Београду, спада међу резултате оних ауторских и издавачких подухвата који плене читаоце својим садржајима, а мање раскошним корицама и ликовном и техничком опремом и посебно публицитетом који му је у јавности посвећен. Вероватно је то и основни разлог што је у нашој јавности, па чак и међу многобројним стручњацима за ову област друштвених наука ово дело скоро читаве две године остало релативно мало познато. Међутим, судећи према садржини питања која аутор покреће, према дубини његове анализе и синтезе обимне емпиријске грађе коју презентира читаоцу, овај рад би без претеривања могао бити окарактерисан као изузетно значајан допринос у домену послератног изучавања ове материје и међународних односа у целини.

Златко Исаковић

др Слободан Миленковић: LA REGLEMENTATION INTERNATIONALE SUR L'INTERDICTION DE POLLUER LES EAUX DU DANUBE, Thesaurus Acroasium vol. XI, Thessaloniki 1982. pp. 465—578.

У монографији *La réglementation internationale sur l'interdiction de polluer les eaux du Danube* др Слободан Миленковић, професор Правног факултета у Нишу, даје продубљену анализу заштите Дунава од загађивања. Тема о којој је проф. Миленковић одржао серију запажених предавања на угледном Институту за међународно право и међународне односе у Солуну 1981. године сједињује дражи теоријске и практичне актуелности. Фаустовска амбиција модерног човека да овлада светом која није била праћена напором да се овлада сопственим понашањем довела је човечанство на праг еколошке катастрофе. Наука и технологија којима је у човековој визији овладавања природом била намењена функција средстава отргнуле су се од контроле, ослободиле своје забрете моћи и засенчиле историјска цивилизацијска достигнућа. Загађивање биосфере тј. дела земље у којем се одвија живот достигло је такве размере да можемо слободно рећи да је, услед поремећаја у равнотежи између еколошких система и индустријских и демографских потреба човечанства, способност саморегулације еколошких система опала до тог степена, да људској врсти прети опасност потпуног уништења. Разумљиво је да загађивање није мимоишло ни Дунав, реку која сакупља нечистоћу из осам европских земаља од којих је већина високоиндустријализована, дакле, са великим произвођачима загађења. Воде Дунава спадају по чистоћи у другу класу, а у појединим деоницама је констатована и трећа класа загађености.

Последице таквог загађења тешко је *in abstracto* навести. Примера ради негативне последице погађају снабдевања становништва питком водом, наводњавање обрадивих површина, флору и фауну, коришћење воде Дунава у рекреативне сврхе итд.

Монографија је подељена у четири главе. Прва глава посвећена општим питањима загађивања која везује за степен загађености Дунава, извори загађивања и последице промене квалитета вода Дунава. Разматрања садржана у овој глави заснована су на резултатима егзактних наука и методолошки посматрано имају за циљ да укажу на значај међународноправног регулисања очувања чистоће вода Дунава.

Друга глава носи наслов — Делатност интернационалиста, међународних стручних удружења и међународних организација у области очувања чистоће воде међународних река и Дунава посебно. Сва становишта писаца проф. Миленковић дели у три групе: учење о апсолутној националној суверености (*la souveraineté nationale absolue*), учење о апсолутној територијалној суверености (*l'intégrité territoriale absolue*) и уче-